

ontwikkelingen in uiteenlopende deelgebieden. Bij de toepassing rijzen nochtans enkele vragen. Het systeemtheoretisch kader is in diverse deelstudies niet gehanteerd. Het blijft in het midden of dat moet worden toegeschreven aan de aard van het betreffend deelonderwerp, of aan de oriëntatie van de auteur. De bijdragen die wel expliciet het systeemtheoretisch kader aangeven, hanteren dat meer descriptief dan analytisch. Het arsenaal aan systeembegrippen en theorievorming over de evolutie van sociaal-technologische systemen (zoals *path dependency*) wordt maar ten dele benut. Er is nauwelijks aandacht voor de economische en helemaal geen voor de ruimtelijke dimensie, hoewel beide cruciaal zijn in het functioneren van grootschalige systemen. De articulatie van westers-koloniale en inheemse systemen en sectoren wordt onvoldoende belicht. De relatie tussen de domeinen 'systeem' en 'regiem' kon duidelijker door kartering van het systeemdenken in de technische disciplines. Juist het systeembegrip vraagt om systematische behandeling. Een alternatieve sleutel tot de thematiek van westerse techniek in niet-westerse context is de innovatie-diffusie benadering. Deze wordt bekritiseerd als te statisch, zonder oog voor noodzakelijke aanpassing bij translatie. (252) De noodzakelijke koppeling van diffusie en adaptatie is echter al decennialang gemeengoed. Op het vlak van technologisch regiem stelt Ertsen de interessante vraag of Indische civiele techniek een eigenstandig karakter had en uitkristalliseerde tot een tropische wetenschap, vergelijkbaar met tropische geneeskunde en tropische landbouwwetenschappen. (252) Als dat het geval was, dan toch in mindere mate. De reden daarvoor is dat civiele ingenieurs dichter bij de koloniale staat stonden dan bij de bevolking, dichter nog dan medici en agronomen.

De bundel lijkt geschreven vanuit het tweeledig perspectief van prestatie en frustratie. Van het eerste getuigt de nadruk op de ingenieurs en hun daar-wèrd-wat-groots-verrichtte prestaties: 'ze kwamen, zagen en overwonnen de tropische natuur.' (264) Het tweede spreekt uit het kritisch besef van koloniale gebondenheid. Ravesteijn probeert deze meerstemmigheid krampachtig te verzoenen door de Indische ingenieurstechnologie te bestempelen als 'aangepaste technologie avant la lettre' en als voorloper van de kritische techniekbeweging uit de jaren tachtig van de twintigste eeuw. (263)

Deze waardevolle bundel biedt een schat aan techniekhistorische inzichten. Op het niveau van technische constructie, zoals het vernuft van de beluchte heveloverlaat en benedenstroomse woelbak, of de functie van drukstaven en trekstangen in dubbelschoor-hangwerkbruggen en verstijfde staafboogbruggen. Maar vooral op het niveau van sociale constructie: het functioneren van westerse techniek in de koloniale staat en de gevolgen voor ontwikkelingsproblemen van de post-koloniale staat. Vele fascinerende foto's geven daarvan een indringend beeld. Moge deze boeiende bundel inspireren tot voortgezet theoretisch debat en tot empirische vervolgstudies van civiele, medische, agrarische en overige technologie in koloniale context. Op naar een Geschiedenis van de techniek in Nederlands-Indië!

J. N. F. M. à Campo

D. J. Schoon, *Van bisschoppelijke cleresie tot Oud-Katholieke kerk. Bijdrage tot de geschiedenis van het katholicisme in Nederland in de 19de eeuw* (Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam 2004; Nijmegen: Valkhof pers, 2004, 903 blz., €40,-, ISBN 90 5625 165 1).

Op de cover van deze dikke dissertatie staat het schilderij van Isaac Israëls getiteld 'Processie in de oud-katholieke kerk in Den Haag' uit 1881, nu een pronkstuk van museum Het Catharijneconvent in Utrecht. Het laat direct zien dat de wortels van de oud-katholieke kerk in

leer en eredienst, in vroomheid en aankleding, liggen in de rooms-katholieke kerk waaruit ze in 1723 is voortgekomen. Dat schisma had een historische en kerkrechtelijke strijd ontketend die welhaast onafzienbaar is en vele pennen, zowel aan 'roomse' als aan 'bataafse' kant, in beweging heeft gezet. Heel de achttiende eeuw door houdt die polemisch getinte geschiedschrijving of historisch opgetuigde polemie — het zwaartepunt ligt nu eens op het ene, dan weer op het andere aspect — aan. Over de negentiende-eeuwse ontwikkeling was tot nu toe weinig bekend, afgezien van de internationale 'doorbraak' van het Hollandse minikerkje na het dogma van de pauselijke onfeilbaarheid in 1870. De traditie die zo welsprekend de oude rechten van de vaderlandse kerk had verdedigd, leek verstomd. Het waren nu vooral binnenkerkelijke kwesties die de agenda bepaalden. Schoon schetst er drie van met de grondigheid die te danken is aan een welhaast uitputtende bronnenstudie. Zo ging het in de jaren vijftig over de vraag wie het voor het zeggen had in het seminarie te Amersfoort. De kanunnik en latere aartsbisschop Henricus Loos botste hierover met de hoogleraar en latere seminariepresident Karsten. Het geschil over de reorganisatie van deze opleiding weerspiegelde een dieper liggend conflict over de positie van bisschop en kapittel. Het kwam zelfs zover dat de verkiezing van Loos tot aartsbisschop negen jaar na dato alsnog ongeldig werd verklaard en men zich richtte tot de wereldlijke rechter, zoals ook al bij de seminariekwestie was gebeurd. En dan was er nog in 1862 (let wel: na het herstel van de rooms-katholieke bisschopszetels in 1853) de zaak rond de verkiezing van een nieuwe bisschop van Haarlem. De vraag was aan wie die keuze toekwam: de aartsbisschop, het kapittel of de hele geestelijkheid van het diocees. Geen wonder dat vanuit Warmond, het rooms-katholiek grootseminarie, de honende roep werd gehoord: 'Respice finem, ziet eens waarop dit alles is uitgelopen!'

Opvallend is hoezeer de polemie rond deze kwesties verwant is aan die rond de kapittelrechten aan het eind van de zeventiende en het begin van de achttiende eeuw. Wie geen gezag meer aanvaardt van een centrale bestuursinstantie in de kerk en besluit de zaken van nu af geheel zelfstandig te regelen, is daarmee blijkbaar niet van alle problemen af.

Integendeel, de conflicten worden feller en bitterder omdat de kleinschaligheid ervan ook de persoonlijke kanten en de onvereenigbaarheid van karakters in het geding brengt.

De interne ruzies brachten mee dat de ontwikkelingen bij de buitenwacht niet of nauwelijks werden gesignaleerd en tegemoet getreden, de Romeinse dogmaverklaring van de onbevleete ontvangenis van Maria bijvoorbeeld (1854). Schoons boek geeft een instructief relaas van kerkrechtelijke competentiekwesties, die met vrome gezichten maar harde koppen werden uitgevochten. Hervormingen in de kerk konden pas worden doorgevoerd, toen deze kwesties waren beslecht, kwesties die bij velen een bittere nasmaak hadden achtergelaten. En dat waren op zich heel bescheiden hervormingen: verandering van het huwelijksformulier, versoepeling van de regels voor gemengd gehuwden, gezangboeken met Nederlandse liederen, Vespers in de volkstaal, nieuwe catechismussen. Het waren uitingen van een vroeg *aggiornamento*, dat pas 75 jaar later in de Romana een kans kreeg. Hier is een kleine kerk natuurlijk in het voordeel. Als de onderlinge vetes eenmaal zijn bijgelegd, kan er wendbaar worden opgetreden omdat iedereen informatie heeft uit de eerste hand en de mensen kent.

Ook de contacten met de Duitse en Zwitserse malcontenten na de dogmaverklaring van 1870 werden aanvankelijk geremd door de vrees dat de interne ruzies opnieuw zouden losbarsten. Aan de hand van het verloop van deze spanningen concludeert Schoon dat in de loop van de negentiende eeuw de 'cleresie' van een partij binnen de rooms-katholieke kerk evolueert tot een zelfstandige oud-katholieke kerk. De heren van de cleresie kwamen los te staan van de 'pauzegezinden' en gingen een geheel zelfstandig kerkgenootschap vormen. Sleutelbegrip was daarbij, zoals ook al in de zeventiende eeuw het geval was, de gerichtheid op de oude kerk. Dat

terwijl in dezelfde periode de rooms-katholieken zich richtten op de idealen en de bouwkunst van de Middeleeuwen. De oudste christengemeente zoals men die toen zag was voor de oud-bisschoppelijke cleresie het ijkpunt. Intern Nederlands, maar ook in de relatie met andere oud-katholieke kerken en bisschoppen, zoals die gestalte kreeg in de Unie van Utrecht van 1889. Wie denkt dat daarmee het 'Ziet hoe zij elkaar liefhebben' ten volle werd gerealiseerd en dat de utopie van de Handelingen van de apostelen in de negentiende eeuw herleefde, wordt in dit nuchtere en evenwichtige boek wel met beide benen op de grond gezet. Aan sacristieruzies en nieuwe scheuringen is blijkbaar voor geen enkele kerk te ontkomen, een bittere waarheid waarmee de oud-katholieke kerk tot op vandaag te maken heeft. En dan valt het fenomeen van de merkwaardige kerkelijke avonturiers die *wandering bishops* worden genoemd, nog (net) buiten het bestek van dit boek. Want dat begint met de wijding van Arnold Mathew door de oud-katholieke aartsbisschop van Utrecht Gerardus Gul in 1909, en is sindsdien niet tot een einde gekomen.

Schoon heeft een uitgebreid en goed geschreven verhaal geleverd over die enerzijds zo naar binnen gerichte, en tenslotte extraverte negentiende eeuw in de oud-katholieke Nederlandse gemeenschap. Daarmee is een kerkhistorische lacune opgevuld. Ik vermeld nog dat in het eerste hoofdstuk een objectief en verhelderend overzicht wordt geboden van de historiografie van vriend, vijand en buitenstaander rond ontstaan en voortbestaan van de cleresie, en dat Schoon afsluit met een galerij van de negentiende-eeuwse heren van de oud-bisschoppelijke cleresie, een verbeterde editie van de oude lijsten van Van Beek/Hooykaas en Verhey. Ook de daarbij afgedrukte portretten zijn de aandacht waard, al zijn ze wel erg klein uitgevallen. Twee heren Van Vlooten en J. Verhey, alle drie prominente spelers in het verhaal en geschilderd door Israëls, staan op de omslag.

Ton H. M. van Schaik

W. H. den Ouden, *De ontknoping van de zilveren koorde. De geschiedenis van de rijkstraktementen in de Nederlandse Hervormde kerk* (Zoetermeer: Boekencentrum, 2004, 245 blz., €35,-, ISBN 90 239 1286 1).

Het beginsel van de scheiding van kerk en staat uit de eerste Nederlandse grondwet van 1798 werd al in 1801 weer verlaten. Niet alleen werd toen in de grondwet bepaald dat kerken in het bezit zouden blijven van hun goederen. Ook traktementen, kindergelden en pensioenen die kerkdienaren genoten zouden van overheidswege aan hen verzekerd blijven. W. den Ouden, die in 1994 promoveerde op *Kerk onder patriottenbewind*, zet in zijn hier te bespreken nieuwe studie nauwkeurig uiteen welke vormen die financiële band tussen kerk en staat in de loop van de tijd heeft aangenomen en tot welke problemen en verwickelingen dat aanleiding heeft gegeven. Pas in 1983 werd hij met een afkoopregeling ten gunste van de kerkelijke pensioenen uiteindelijk verbroken. Maar nog tot 1987 achtte de overheid de financiering van de godsdienst belangrijk genoeg om kerkgenootschappen het recht te geven op inlichtingen van de belastingdienst inzake het inkomen van hun leden.

Al meteen na het begin van de Opstand tegen Spanje was in de zestiende eeuw door de gewestelijke overheden niet alleen bepaald dat de opbrengst van de goederen, waaruit voorheen het levensonderhoud van de katholieke geestelijkheid werd bekostigd, voortaan besteed diende te worden aan de gereformeerde kerk. Tevens gold sindsdien dat daar waar zulke goederen ontbraken de benodigde betalingen uit de publieke middelen zouden geschieden. Den Ouden geeft in het tweede hoofdstuk van zijn boek veel gedetailleerde informatie over de per gewest